

СТАВЛЕННЯ РОБІТНИКІВ УСРР ДО МОБІЛІЗАЦІЇ КОШТІВ НАСЕЛЕННЯ НА ПОТРЕБИ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (кінець 1920-х–1930-ті рр.)

Проблема взаємин влади і суспільства в УСРР у контексті індустріальної модернізації не набула достатнього висвітлення в історіографії. Зокрема, спеціально не досліджувалося сприйняття робітництвом України політики індустріалізації. У працях радянських істориків, присвячених участі робітників УСРР у створенні фонду радянської індустріалізації, зазначалося, що «генеральна лінія партія на соціалістичну індустріалізацію зустріла одностайне схвалення і підтримку широких мас робітничого класу, всіх трудящих. Однією із форм народної підтримки лінії партії став збір народних коштів у фонд індустріалізації»¹. Таке трактування заздалегідь визначалося пануванням у радянській історіографії ідеологеми про класовий характер радянської влади у добу будівництва соціалізму.

У пострадянській історіографії спеціальних досліджень з проблеми, що цікавить нас, не проводилося. Щоправда, з'явилась низка праць російських науковців з історії внутрішніх державних позик у СРСР у 1920–1930-х рр., новизна яких визначалася оцінкою заходів щодо мобілізації грошових коштів населення на державні потреби. Реакція суспільства на ці заходи у них не висвітлювалася².

Аналогічний аспект проблеми фрагментарно розглядається у дослідженнях українських істориків, які займаються вивченням історії робітничого класу і селянства УСРР/УРСР³.

Метою даної статті є заповнення історіографічної прогалини на основі критичного аналізу історіографії проблеми, залучення різноманітних архівних і друкованих джерел.

Висновок радянських істориків про позитивне сприйняття робітниками УСРР сталінської політики форсованої індустріалізації ґрунтувався на статистичних даних Наркомфіну СРСР про результати громадських кампаній по зборі коштів до фонду індустріалізації та на повідомленнях преси про їх активну підтримку з боку робітників.

На недостовірності першого джерела інформації та недоцільності його використання з метою контролю за ходом поширення позик індустріалізації наголошував заступник наркому фінансів УСРР Арсон в одному з інтерв'ю кореспондентам РАТАУ у вересні 1928 р.: «висвітлення кампанії [з передплати 2-ої позики індустріалізації — *Авт.*] місцевою та центральною пресою... було неповним», оскільки у газетах «переважало відображення її позитивних сторін, а негативні моменти зовсім не відбивалися»⁴.

Більш вірогідним джерелом є зведення Наркомфіну про розміщення державних позик серед населення та приріст внесків громадян до банківських установ. Однак і вони не завжди об'єктивно відбивають ситуацію, що склалася на місцях, що засвідчує ознайомлення з фінансовою статистикою, насамперед за 1931 р. До того ж, статистичні показники не розкривають методів мобілізації грошових ресурсів та ставлення до них різних верств населення.

Реальну уяву про хід кампаній з поширення позик індустріалізації дають документи під грифом «таємно», що не використовувалися радянськими істориками: інформаційні довідки державних політичних органів про політичні настрої робітників та матеріали компартійних органів «внутрішнього» користування. Інформацію, що міститься в них, доповнюють архівні матеріали Наркомфіну УСРР та профспілок про заходи залучення коштів населення на потреби промислової модернізації, які з ідеологічних причин вибірково використовувалися радянськими істориками.

Ознайомлення з цими документами дозволяє зробити висновок, що ставлення робітників щодо політики індустріалізації не було однозначним та незмінним. За міркуванням компартійних керівників, напередодні проголошення курсу на форсовану індустріалізацію міські робітники у більшості схвально сприйняли наміри правлячої партії зонайшвидше подолати технічну залежність радянської країни від західного світу. З цього приводу у листі секретаря Харківського окружного КП(б)У П. Постишева до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 16 квітня 1929 р. повідомлялося, що «питання індустріалізації ... робітники захищатимуть до останнього, підуть на надвеликі жертви»⁵.

Підставою для такого висновку послужили повідомлення місцевих парткомів про виступи міських робітників на безпартійних робітничих конференціях напередодні перевиборів міських рад, у яких вони «певно висловлювалися за лінію партії на соціалістичну індустріалізацію»⁶. Проте, надаючи таку оцінку, партійні керівники чомусь ігнорували добре відомий їм факт, що на конференціях виступали не пересічні робітники, а обрані за партійними рекомендаціями активісти, котрі будь що намагалися засвідчити свою політичну лояльність. Їх пафосні виступи не відповідали настроям мас, а висновок парткомів про лояльне ставлення робітників УСРР до форсованої індустріалізації видається надто оптимістичним. Хоча на початковому етапі реалізації цієї політики, коли мобілізація коштів населення на потреби індустріального розвитку країни проводилась під час разових акцій на «Дні індустріалізації», чимало робітників добровільно дарувало державі гроші, золоті і срібні прикраси та безкоштовну працю на суботниках та недільниках. Влітку 1929 р. українським профспілкам вдалось передати до фонду індустріалізації досить велику суму — близько 3 млн. руб.⁷ Цю суму вдалось зібрати не стільки внаслідок ентузіазму мас, скільки напруженій роботі профспілок, комфракції яких проводили на загальних зборах робітників пропозиції вищих профспілкових органів про їх колективну (тобто обов'язкову для кожного члена профосередку) участь у кампанії мобілізації державних та громадських коштів на потреби індустріалізації⁸. Так, на

заводах Південного металургійного тресту наприкінці серпня 1929 р. профспілкові осередки ухвалили спільне рішення про недільник на користь індустріалізації. На Миколаївському суднобудівному заводі ім. А. Марті участь у ньому взяло 62% робітників⁹.

Активно виступали проти таких «пожертв» робітники, пов'язані з селом. На рудниках ім. Леніна і Кагановича Криворізької округи вони умовили не працювати у дні «День індустріалізації» (2 серпня та 25 грудня 1929 р.) деяких потомствених шахтарів¹⁰.

Разових жертв трудящих на користь індустріалізації під час спеціальних «днів» виявилися недостатньо. Тому влада, намагаючись стабілізувати приплив коштів, вдалася до таких економічних важелів, як кооперація, кредитні установи та ощадні каси, зробивши основною формою їх залучення внутрішні державні позики. На XV конференції ВКП(б) (26 жовтня — 29 листопада 1926 р.), яка визначила джерела «соціалістичного накопичення», з цього приводу зазначалося: «В міру зростання загального добробуту населення це використання через кооперативні і кредитні установи дрібних заощаджень населення повинно набувати все більшого й більшого значення як одно з джерел коштів для розвитку господарства»¹¹.

Але чи насправді все складалося саме так, як було обіцяно? Як змінювалася позиція робітників внаслідок ревізії з'їздівських настанов?

На зламі 1920–1930-х рр. головним засобом перекачування коштів громадян на потреби індустріалізації стали ощадкаси, які з лютого 1929 р. отримали право на здійснення безгрошових розрахунків. Спочатку — стосовно 3-х об'єктів сплати: за телефон, комунальні послуги та по внесках до соцстраху за хатніх робітниць. Потім — стосовно квартплатні, податків, за передплати газет і журналів, а також стосовно членських внесків: до профспілок та партії, пайових та членських — до житлової і споживчої кооперації, внесків на ощадкнижки, а також різноманітних цільових платежів¹².

Масове залучення коштів громадян до ощадних кас передбачалося у лютому-березні 1929 р. під час «двотижневика заощадження»¹³. Однак робітники з недовірою поставилися до пропозиції держави зберігати свої кривні в її банківських установах, незважаючи на вигідні умови цієї фінансової операції: нарахування 8% на звичайні вклади та 9% — на строкові. Поширювалися чутки, що вкладників ощадкас зарахують до куркулів, оподаткують великими податками та позбавлять виборчих прав¹⁴. Крім того, громадяни вважали, що фінансові установи у будь-який момент зможуть націоналізувати їхні заощадження. Поширенню таких настроїв сприяли випадки невиплати ощадкасами грошей вкладникам, які траплялися через брак готівки у цих установах¹⁵.

Упереджене ставлення населення до ощадкас влада намагалась подолати за сприяння громадських організацій. У містах, де діяв потужний маховик колективного впливу, — професійні спілки — на заводах та фабриках створювалися громадські комісії сприяння державному кредиту та ощадній справі (комсоди), до складу яких входили не тільки робітники-активісти, а й члени парткомів та директори підприємств¹⁶, які за потреби здійснювали адміністративний тиск.

Після ухвалення на профспілкових зборах пропозицій партійних комітетів щодо колективного відкриття робітниками (бригадами, змінами чи навіть заводськими колективами) рахунків у ощадних касах, ці комітети брали під свій контроль перерахування на них заощаджень робітників¹⁷. Збору колективних внесків сприяло прикріплення ощадних кас до промислових підприємств (або створення при них агенцій ощадного банку чи інших кредитних закладів) під час «двотижневика заощадження»¹⁸.

На селі, де громадські організації об'єднували незначну частку населення, — переважно молодь (КСМУ), незаможників (комнезами) та наймитів (профспілка «Всеробітземліс»), — залучення заощаджень селян до банківських установ здійснювалося за сприяння нечисленних активістів ощадної справи, яких матеріально заохочували. За кожного нового вкладника, який робив внесок до ощадкаси на суму не менше 2 руб., їм сплачували фінансову винагороду у розмірі 18 коп.¹⁹

Незважаючи на це, робота сільських активістів була менш результативною, ніж міських, котрі працювали безкоштовно, але спиралися у своїй діяльності на підтримку профспілок²⁰.

У 1929/30 р., коли комсоди тільки організовувалися, збір коштів на потреби «соціалістичного нагромадження» пробуксовував²¹. Однак із їх повсюдним створенням у містах на початку 1930-х рр. держава отримала необмежені можливості використання грошових заощаджень членів профспілок.

Встановивши тверді планові завдання по залученню останніх до державних банківських установ, уряд змусив Наркомфін вдаватися до розверстки відповідних фінансових завдань по округах та районах України, які нерідко підвищувалися з ініціативи місцевих компартійно-радянських керівників. Так, Кадіївська районна нарада секретарів партосередків, осередків КСМУ, представників профорганів і рад вирішила 29 листопада 1931 р «скасувати опортуністичний, применшений план по зберіганню [грошей населення у ощадкасах — *Авт.*]» та запропонувала «райФВ ощадкас взяти до керівництва зустрічний план шахт і заводів Криворіжжя про зберігання в касах 30% зарплати, або 2 млн. руб.»²².

Намагаючись досягти виконання планових показників, держава вдалась до адміністративних заходів — накладання стягнень на керівників районів, які їх зривали²³, а у випадку, коли адмінпокарання не діяли, уживала економічні репресії щодо населення цих районів. З червня 1931 р. для них почали урізати норми постачалися дефіцитними товарами та бюджетні асигнування, зокрема по житлобудівництву та ремонту²⁴.

Завдяки примусовим заходам надходження до ощадних кас збільшувалися з року в рік. Так, сума грошей, яку було вилучено у членів профспілок на зберігання до державних банківських установ, за 1927/28–1932 рр. зросла у чотири рази, сягнувши 92 млн. руб.²⁵

Формально добровільний характер мала і передплата на позики індустріалізації, облігації яких також пропонувалося зберігати в установах Держбанку. Під час їх реалізації, як і при залученні заощаджень робітників до державних

банківських установ, влада активно використовувала важіль колективного впливу — масові громадські організації.

Заявляючи про добровільний характер передплати та абсолютну неприпустимість примусового розміщення позик, держава пропонувала професійним спілкам організувати колективну передплату на них, що передбачало обов'язковість рішення більшості для незгодної меншості, а нерідко і для тих, хто не брав участі у голосуванні з цього питання через відсутність на профспілкових зборах з поважних причин²⁶.

Сприяті колективній передплаті позик мали пільги, що надавалися колективним передплатникам, — розстрочка на термін до семи місяців і кредит для низькооплачуваних робітників²⁷. Ставка робилася і на моральне заохочення та ентузіазм мас. Зокрема, 5 травня 1929 р. нарком фінансів СРСР М. Брюханов запропонував Наркомфіну УСРР організувати масове змагання за реалізацію позики індустріалізації не тільки між робітничими колективами, а й з низовими селянськими об'єднаннями²⁸. Однак, задіяні моральні та матеріальні стимули виявилися недостатніми через екстремальність планових завдань.

На їхню непідйомність скаржилося багато фінансових керівників. Наприклад, завідувач Дніпропетровським окружним фінвідділом Шнеєрсон повідомляв Наркомфіну УСРР, що під час обговорення проекту розверстки 2-ої позики індустріалізації по областях республіки на нараді комісії сприяння державному кредиту та ощадній справі, з'ясувалося, що через втрату озимих, млявіть комерційного обігу у містах та негативний вплив реформи заробітної плати Дніпропетровська округа «не зможе дати запланованої суми передплати на нову позику»²⁹.

На інші несприятливі чинники реалізації позики, що найсильніше проявилися у Донбасі, — велику питому вагу у складі робітників вихідців із села та надзвичайно високу плінність робітників — звертав увагу членів Центральної комісії сприяння реалізації 2-ої позики індустріалізації при ЦК КП(б)У голова Сталінської окружної комісії. Він скаржився, що «село привнесло свої настрої на виробництво і план на Сталінщині було зірвано не тільки у селах, а й у містах»³⁰.

Зважаючи на клопотання з місць, 1 серпня 1928 р. Наркомфін УСРР вирішив звернутися до союзного наркомату з проханням скоротити план реалізації 2-ої позики індустріалізації з 78,5 до 63 млн. руб., беручи до уваги тяжкий «господарський стан, момент недороду та напружені настрої окремих груп населення»³¹. Однак пропозицію було проігноровано. Більш того, Наркомфін СРСР намагався повсюдно посилити фіскальний тиск на робітників, перекладаючи на них «недоїмки» по реалізації позики серед «нетрудових груп населення» (недовиконання плану більше, ніж на 2/3). Приводом слугувало необгрунтоване звинувачення членів профспілок у недостатній (на 60–65%) участі у передплаті на 2-у позику індустріалізації, хоча на той час план її реалізації серед «організованих робітників був близьким до накресленої НКФ СРСР (225 млн. руб.) контрольної цифри»³².

У міських робітничих колективах профспілки без особливих ускладнень реалізовували гасло ЦК ВКП(б): «місячний заробіток — на позику державі». Однак на підприємствах, де працювало багато мешканців з сіл, таких як харківські Канатка чи Паровозобудівний завод, робітники не бажали віддавати на потреби індустріалізації більше третини чи половини заробітку³³. Щоб нейтралізувати опір саботажників, за пропозицією Сталінського окрпарткому від 7 серпня 1928 р., було запроваджено адміністративне відрахування платежів по передплаті позики індустріалізації із фонду заробітної плати підприємств³⁴.

Застосовувалися й заходи матеріального заохочення: округам, які виконували контрольні завдання, дозволялося залишати у себе половину суми позапланового продажу облігацій (раніше — не більше 10%)³⁵.

План реалізації 2-ої позики індустріалізації, визначний по СРСР у розмірі 500 млн. руб., було перевиконано на 10%³⁶. В УСРР на 10 жовтня передплату на позику індустріалізації було проведено у сумі 88 млн. 473 тис. руб., що на 12% перевищило планове завдання*. З них 80 млн. руб. дала переплата серед членів профспілок — майже удвічі більше від планового показника (43 млн. руб.)³⁷. Питома вага республіки у реалізації позики по СРСР становила 22%³⁸.

Результати передплати по 2-ій позиці індустріалізації у республіці у два рази перевищили суму, отриману від поширення минулорічної 10%-ої позики, причому найбільше — по колективній передплаті³⁹. Якщо у 10%-ій позиці участь робітників становила 26,2%, у Першій позиці індустріалізації — 56,6%, то в Другій позиці індустріалізації — 92,2%⁴⁰.

Успіх поширення 2-ої позики індустріалізації дав підстави Наркомфіну СРСР підвищити планове завдання по реалізації Третьої позики індустріалізації, зокрема для УСРР на 64% — до 145 млн. руб.⁴¹ Серед членів профспілок вона мала розповсюджуватися під гаслом «передплати на суму місячного заробітку та охоплення переплатою 100% членів профспілок»⁴². За даними І. Штукіна, Д. Ентеліса та І. Фаворського сума реалізації Третьої позики індустріалізації становила 196 млн. руб.⁴³

Після передплатної кампанії робітники будь що намагалися позбутися нав'язаних їм облігацій позик⁴⁴. Про це, зокрема, повідомлялося у доповідній записці голови ЦК Всесоюзної профспілки робітників-металістів М. Шверника від 26 жовтня 1929 р. «Політичні настрої робітників Південного машинобудівного тресту». Відзначаючи успішне проведення передплати по 2-й позиці індустріалізації на підприємствах Південного металургійного тресту (Миколаївському суднобудівному заводі ім. А. Марті, Луганському ім. Жовтневої революції та Харківському паровозобудівних заводах), її автор писав, «необхідно зазначити значний продаж колишніх позик (по заводу ЖР вже продано до 50% облігацій)»⁴⁵.

* За опублікованими даними, сума реалізації Другої позики індустріалізації становила 95,6 млн. руб. (Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Досвід позикової роботи в УСРР. — К., 1940. — С. 5).

Щоб запобігти масовому «скиданню» емісійних боргових цінних паперів, що перебували на руках у громадян, держава вдалась до низки заходів. По-перше, ініціювала кампанію передачі облігацій на збереження до державних фінансових установ — просте чи з управлінням (з перекладанням на банківські установи зобов'язань спостереження за термінами купонів, проведення перевірки по виграшах, отримання виграшів й т. ін.), щоправда без повноважень на громадський контроль за збереженням капіталів. Для членів профспілок — у обов'язковій колективній формі⁴⁶. По-друге, матеріально заохотила осіб, які передавали свої облігації на збереження до банківських установ, відкривши для них поточні рахунки на суму до 50% від вартості переданих облігацій та надавши кредити під їх заставу, а також дозволила їм сплачувати профспілкові внески купонами цінних паперів⁴⁷. По-третє, організувала агітаційну кампанію проти продажу облігацій. По-четверте, заборонила накладати вето на достроковий викуп облігацій та публічне шельмування (у пресі, стіннівці й т. ін.) осіб, які їх продали⁴⁸.

Однак, кампанія здавання цінних державних паперів на зберігання до банківських установ просувалася з ускладненнями. Робітники брали у членів комсодів бланки заяв до розрахункових кас про прийом від них на зберігання облігацій позик до ощадних кас, але не заповнювали і не повертали їх комісіям, побоюючись, що держава привласнить їхні облігації. Свою відмову вони пояснювали тим, що через низькі прибутки мусять продати облігацій позик для задоволення насущних потреб⁴⁹.

Справжня мета кампанії по передачі облігацій позик на збереження до банківських установ з'ясувалася 22 лютого 1930 р., коли було випущено єдину позику «П'ятирічка за чотири роки», до якої мали об'єднатися позики, випущені у 1927–1928 рр. («Зміцнення селянського господарства», Перша та Друга позики індустріалізації). Облігації, що зберігалися в ощадних касах, безперешкодно обмінювалися на нові за короткий термін — з 1 серпня по 1 жовтня 1930 р., тоді як конверсія тих, що знаходилися на руках у власників, здійснювалася протягом двох років — з 1931 по 1933 рр. При обміні облігацій до жовтня 1930 р. власникам виплачувалася компенсація за процентну різницю, а після цього терміну до 1 січня 1931 р. облігації обмінювалися за номінальною вартістю, а потім старі облігації анулювалися. Облігації Третьої позики індустріалізації (1929 р.) не обмінювалися, а залишалися в обігу, оскільки її умови і відсотки збігалися з позикою «П'ятирічка за чотири роки»⁵⁰.

Одночасно було видано постанову про припинення ринкових операцій з емісійними цінними борговими паперами без спеціального дозволу. Право вирішувати, чи є підстави у власників облігацій для їх закладання чи продажу надавалося комсодам⁵¹.

Щоб знизити незадоволення власників облігацій непопулярними заходами, влада намагалася видати ці заходи за ініціативу мас. 18 липня останні 1929 р. харківська газета «Комуніст» опублікувала інформацію про домовленість робітників Луганського паровозобудівного заводу не продавати облігації позики протягом п'яти років та закликала трудівників інших підприємств підтримати ініціативу луганчан⁵².

Після запровадження контролю за ринковим обігом емісійних боргових цінних паперів довгостроковість позик було забезпечено. Зворотній продаж облігацій позик по країні зменшився з 53% обсягу реалізації в 1928/29 р. до 5,9% в 1931 р. і за умови зростання передплати на позики за ці роки у три рази прибуток бюджету від позик збільшився у шість разів⁵³.

Проте на початку першої п'ятирічки досить частими були випадки дострокового погашення державного кредиту. Так, у 1928/29 р., за даними С. Кульчицького, застави і зворотній продаж облігацій набули особливого поширення. На Україні при касових надходженнях від реалізації облігацій у 118,8 млн. руб. їх зворотній продаж і застави досягли 54,7 млн руб.; коли зважити, що населення республіки, за приблизними розрахунками ЦСУ СРСР, одержало по виграшах і купонах до 18 млн. руб., то чистий прибуток держави від позик становив тільки 35,8 млн. руб., тобто 30,9% обсягу реалізації позик. Але така кредитна політика не відповідала потребам форсованої індустріалізації⁵⁴. До того ж, постійно зростав державний борг, який Наркомфін намагався погасити за рахунок випуску нових позик. Щоб створити ілюзію, що рефінансування державного боргу здійснювалося з ініціативи мас, у пресі періодично з'являлися повідомлення про «клопотання робітників» до уряду випустити чергову позику індустріалізації⁵⁵.

Перекладаючи відповідальність за ухвалення непопулярних рішень про випуск нових позик, їх конверсії, збільшення сум реалізації позик й т. ін. на робітників, уряд постійно нагадував про добровільність передплати позик, але зобов'язував партійні та громадські організації по своїй лінії змушувати своїх членів купувати облігації, виконуючі статутні вимоги. У поєднанні з ідеологічним тиском і репресіями проти класових ворогів така тактика була результативною.

Як повідомляла газета «Правда» 22 травня 1931 р., облігації позики «П'ятирічка за чотири роки» (1930 р.) були розміщені серед населення із перевиконанням планового завдання. Вона дала державі замість запланованих 800 млн. руб.⁵⁶ 1 млрд. 47 млн. руб. (в УСРР — 225,6 млн. руб.)⁵⁷.

9 червня 1931 р. ЦВК і РНК СРСР оголосили про другий випуск державної позики «П'ятирічка за чотири роки» (випуск третього, вирішального року п'ятирічки). Основними методами роботи з розміщення позики серед робітників стали широко розгорнуте соціалістичне змагання, ударництво, громадський буксир і конкурс на кращу реалізацію позики. Відбиваючи реалії того часу, кампанія з реалізації позики була пов'язана з нагнітанням підозрілості, ворожнечі і нетерпимості у суспільстві. В інтерв'ю кореспонденту газети «Правда» 12 червня 1931 р. нарком фінансів СРСР Е. Генкін закликав комуністів «дати нищівну відсіч правим опортуністам, які роблять ставку на самоплив, і лівим перегинщикам, котрі намагаються замінити масову агітаційну роботу адмініструванням». До агітації за передплату на позику були залучені навіть іноземні фахівці, які працювали на радянських підприємствах⁵⁸.

На XVII-й конференції ВКП(б) у січні 1932 р. новий нарком фінансів СРСР Г. Гринько закликав посилити політизацію фінансової роботи, яку вважав голов-

ним важелем активізації добровільної участі мас у соціалістичному нагромадженні, що мала компенсувати послаблення податкового тиску.

Щоб виконати планові завдання з реалізації позик, місцеві компартійно-радянські органи нерідко застосовували не тільки адміністративний, а й репресивний тиск. Так, на шахті № 5 Будионнівського рудоуправління секретар цехового партосередку надав розпорядження не приймати передплату у незначних сумах, а начальник районного відділку міліції зобов'язав голову шахткому припинити видачу продуктів по картках робітникам, які відмовилися від передплати в установленому розмірі. На Луганському заводі ім. Жовтневої революції секретар партосередку парової кузні залякував саботажників передплати депортацією: «Хто не підпишеться на позику, нехай шукає собі благополуччя за межами СРСР». У липні 1931 р. аналогічні факти залякування «відмовників» були зафіксовані у Рубіжанському та Червонолуцькому районах Донбасу⁵⁹. Проте найчастіше їх карали профспілки, які застосовували заходи громадського впливу, аж до виключення із членів профспілок, що позбавляло профспілкових пільг⁶⁰.

Репресії застосовувалися не тільки щодо робітників, а й стосовно працівників, неспроможних організувати колективну передплату на позики. Їх карали не тільки профспілкові, а й правоохоронні органи, що суперечило і статуту профспілок, і чинному законодавству загалом. Так, на шахті № 5 Будионнівського рудоуправління начальник райміліції заарештував керівника місцевого профосередку за недостатнє сприяння реалізації позики⁶¹.

До адміністративної відповідальності притягалися й директори підприємств, які не справлялися з вчасним стягненням з робітників внесків по передплаті на позики та перераховуванням коштів до фінансових установ. Єдиною пом'якшуючою обставиною у випадку затримки платежів була зупинка підприємств, за якої зобов'язання їх внести не скасовувалося, а відтерміновувалося⁶². Виявленням заборгованостей підприємств займалися «летючі робітничі бригади» РСІ (Робітничо-селянської інспекції)⁶³.

Передплата на позики викликала незадоволення робітників, особливо у роки конверсії попередніх позик (1930 та 1936) та роки катастрофічного падіння життєвого рівня робітників (1932 та 1933 рр.), особливо, коли вона збігалась зі стягненням інших обов'язкових платежів: квартплати, податку на житлобудівництво, пайових внесків до кооперативу, зборів на лотерейні квитки, на оздоровчу кампанію, авансами на заготівлю овочів і фруктів й т.ін. Як засвідчують матеріали ДПУ УСРР «Про ставлення робітників до випуску позики «П'ятирічка за чотири роки» від 28 березня 1930 р., вони обурювалися тим, що держава не піклується про них, а тільки визискує гроші. «Коли б врешті решт вона хоча трошки нам допомогла, то й ми їй допомогли!» — заявляли гірники шахти № 1 Сталінського рудоуправління⁶⁴. Робітники Луганського заводу ім. Косіора, обурювалися тим, що «держава все добре забирає закордон, а нам залишає тільки позики й відрахування». Радикально налаштовані робітники, як металісти з Дніпропетровського заводу ім. Леніна, закликали всіх об'єднатися, «виступити й сказати, що ми проти позики»⁶⁵.

Небажання робітників придбати облігації позик було спричинено й недотриманням фінустановами зобов'язань перед вкладниками. І не тільки через несвоєчасне погашення позик та затримки у виплаті належних відсотків і вигравшів по їх облігаціях⁶⁶, а й з причини невидачі самих облігацій під час передплати чи навіть квитанцій із зазначенням їх номерів. Це унеможливило повернення вкладникам грошей, внесених до ощадкас на передплату позик⁶⁷.

Лише незначна частина робітників — переважно високооплачувані кадрові — висловилися на підтримку державної позики. «Потрібно підтримати державу, бо чекати допомоги від інших країн не доводиться», — розмірковували вони (київський Червонопрапорний завод). Або: «Нічого, робітничка копійка не пропаде, своїй державі ми маємо допомогти!» (Канатний завод у Харкові). Найчастіше протестували проти позик низькооплачувані та багатодітні кадрові робітники⁶⁸.

Незадоволення з приводу примусової передплати позик висловлювали навіть комсомольці та партійці. «Добре безпартійному, він може не брати облігації, а нам партійцям — бажаєш, не бажаєш, брати доводиться» — казали вони (Харків, фабрика Кутузова) — чи: «Хочуть перевести всі позики в одну, але цей номер не пройде. Більшість робітників вже встигла забрати свої облігації, мовби відчувала, що все одне пропадуть».

Особливо болісну реакцію у суспільстві викликало припинення конверсії облігацій попередніх позик, яке унеможливило заощадження грошей. За словами суднобудівників з миколаївського заводу «Руссуд», «припинення купівлі облігацій з боку держави остаточно підірвало в масах довіру до позик і до ощадкас, бо після цього багато хто став забирати свої внески». Робітники, які повірили обіцянкам влади і підписалися на велику суму, картали власну недалекоглядність (Харківський паровозобудівний завод)⁶⁹.

Робітників обурювали не тільки примус до передплати на позики та неможливість розпоряджатися придбаними облігаціями, а й випуск позик без схвалення робітників (Дніпропетровський завод ім. Петровського, Харківський завод ім. Шевченко)⁷⁰.

За оцінкою органів ДПУ, антирадянський характер мали висловлювання щодо позики з боку недавніх вихідців із селян, які пов'язували їх з грабіжницькими кампаніями, що проводилися владою на селі. Так, робітники харківського заводу «Серп і молот», які мешкали у приміських селах, агітували заводчан не передплачувати позику, «оскільки це незкінченна пісня: пограбували селян, а зараз у робітників забирають половину заробітку». Вони з обуренням звинувачували міських у конформізмі: «Дурні, до сього часу мовчать й ще деякі вступають до партії». Аналогічну думку висловлювали працівники Дніпропетровського заводу ім. Леніна, Миколаївського ім. А. Марті та багатьох інших підприємств⁷¹.

Однак це були кулуарні розмови у «курилці», під час поїздок на роботу, на кухні вдома. На протестні виступи майже ніхто не наважувався, бо, як казали харківські кондитери з фабрики «Червоний кондитер», у випадку, «якщо хтось з робітників не мав змоги підписатися на позики, йому відразу пришивали

контрреволюцію». Щоб повернути облігації з ошадкас, робітники вдавалися до різних хитрощів, а у крайньому випадку намагалися перейти на інше підприємство. Однак через острах репресій стосовно «летунів» більшість підписувалася на єдину позику індустріалізації⁷². Підбиваючи підсумки інформаційних зведень з місць про політичні настрої робітників, 28 березня 1930 р. ДПУ УСРР зробило висновок про негативне ставлення більшості робітників республіки до позики «П'ятирічка за чотири роки».

Втім, незважаючи на потужний політичний тиск, реалізація позики гальмувалася. 30 вересня 1930 р. «Правда» у замітці «Потрібний крутий поворот» писала: «Передплата серед робітників і службовців по СРСР дала 64,9%. Порівняння темпів реалізації позики «П'ятирічка за чотири роки» з «Третьою позикою індустріалізації» по передплаті серед робітників і службовців показує, що реалізація позики «П'ятирічка» йде гірше». Однак у остаточному підсумку розміщення облігацій позики поповнило державну скарбницю на 1 млрд. 47 млн. руб., зокрема в УСРР — на 225,6 млн. руб.⁷³

З ускладненнями, через систематичні затримки виплати заробітної плати (через погану наповнюваність бюджету), відбулась реалізація другого випуску позики «Третього, вирішального року п'ятирічки», план реалізації якої серед членів профспілок УСРР становив 213 млн. руб., а загалом по республіці — 343 млн. руб.⁷⁴ На кінець 1931 р. її передплатили 95% міських робітників і службовців республіки⁷⁵. Сума розміщення облігацій позики серед населення в УСРР становила 405 млн. руб., а загалом по СРСР — 2 млрд. 80 млн. руб.⁷⁶

Розраховуючи на зростання фонду заробітної плати у наступному році, Наркомфін СРСР збільшив розмір нової «Позики четвертого завершального року п'ятирічки» (1932 р.) до 3 млрд. 200 млн. руб.⁷⁷, зокрема для України — до 641 млн. руб. Для робітників і службовців завдання по передплаті позики було встановлено у розмірі 440 млн. руб.⁷⁸ Воно обраховувалося із розрахунку охоплення позикою тритижневого заробітку робітників⁷⁹.

Через голод та інфляцію плани поповнення державного бюджету за рахунок заощаджень громадян зривались. До ЦК КП(б)У з різних міст і районів України надходили тривожні звістки про «фінансовий прорив». На 16 вересня, коли кампанія по реалізації позики наближалася до завершення, планові завдання залишались недовиконаними майже на чверть (23%), причому передплата позики припинилася і розпочався її «відлив»⁸⁰. Це пояснювалося не тільки високою плінністю робочої сили, яка не компенсувалася охопленням позикою нових робітників, а й недовірою робітників до державних позик. Під час перевірки звітності фінансових установ з'ясувався і факт фальсифікації статистичних показників по результатах реалізації позики з провини фінансових працівників. Намагаючись відрапортувати центру про завершення реалізації позики, вони дублювали дані про її перебіг на підприємствах, що відставали⁸¹.

Збитки, виявлені під час перевірки, не були компенсовані у наступні місяці реалізації позики. План 1932 р. залишився недовиконаним як по УСРР, так і по Союзу загалом. Зокрема, в Україні по групі робітників і службовців — на 14,7%. Гасло суцільного охоплення позикою робітників, службовців і колгоспників не

було реалізовано⁸². Розміщення облігацій серед населення республіки поповнило державну скарбницю на 497,7 млн. руб., загалом по СРСР — на 2 млрд. 718 млн. рублів⁸³.

Зважаючи на прорив 1932 р., завдання по новій позиції «П'ятирічка за чотири роки» було знижено: для СРСР — до 3 млрд. руб.⁸⁴, а для України — до 565,6 млн. руб.*, зокрема по групі робітників і службовців — до 350,7 млн. руб. Це завдання обраховувалося із розрахунку охоплення позикою 95% робітників і службовців і 80% фонду заробітної плати підприємств⁸⁵.

Позитивним було й те, що питома вага України у плані реалізації позики по СРСР була знижена з 19,9% до 19,2%, зокрема по групі робітників і службовців (за рахунок підвищення планових завдань для селян колгоспників і одноосібників) — з 19,9% до 18,7%⁸⁶.

Незважаючи на тяжке фінансове становище промисловості України, передплата нової внутрішньої «Позики другої п'ятирічки (випуск першого року)» серед членів профспілок просувалася успішніше, ніж минулорічна. Це засвідчувала сигнальна інформаційна довідка культмасового сектору ВУРПС від 23 травня у 1933 р. «Про участь профорганізацій у позиковій кампанії (за матеріалами шести ВУКів і чотирьох профрад з телеграфних повідомлень), яка визначала ставлення робітників до позики як позитивне. У ній зазначалося, що у поточній кампанії спостерігається «великий ентузіазм трудящих мас, десятки тисяч робітників дають позику державі не тільки [у розмірі 100%] місячного заробітку, але в окремих випадках цей відсоток сягає 200%». Цей висновок підтверджувався численними прикладами.

Поряд з цим наголошувалося на «окремих нездорових настроях», які проявлялися у виступах робітників проти позики на профспілкових зборах та поодиноких спробах колективного опору передплаті у вигляді відмови від голосування з питання про реалізацію позики (механічний цех заводу ім. Комінтерну) та хуліганських нападів на розповсюджувачів позики (у електричному відділенні Костянтинівського заводу). Серед «хуліганських витівок класового ворога» згадувався і випадок «зникнення гасел і плакатів про позику» у Костянтинівському палаці культури. Однак, при цьому зауважувалося, що «робітнича маса Костянтинівки з обуренням відзначила ці факти на своїх зборах, заплямувала ганьбою винних і обіцяла передплатити позику на місячний заробіток»⁸⁷.

У 1933 р. розміщення облігацій серед населення УСРР дало державі 595,4 млн. руб. З них 399,5 млн. руб. забезпечили внески членів профспілок, що становило 72,1% від середнього місячного фонду заробітної плати на 1933 р. Планове завдання Наркомфіну СРСР по реалізації позики було перевиконане на 14%⁸⁸. Факт успішної реалізації позики в умовах голоду серед робітників можна

* Ці дані наводяться у листі наркомфіну УСРР О. Рекіса до ЦК КП(б)У з питання про нову позику від 25 квітня 1933 р. У звіті Наркомфіну УСРР про результати реалізації позики наводиться інший показник планового завдання — 540,8 млн. руб. (ІЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 4).

пояснити лише одним — їх острахом позбутися продовольчого забезпечення по картках за відмову від участі у передплаті позики.

Зважаючи на зменшення прояву незадоволення робітників позику «Другої п'ятирічки випуску першого року», планове завдання по реалізації наступної позики («Другої п'ятирічки випуску другого року» 1934 р.) було підвищено по СРСР до 3,570 млрд. руб., а по УСРР — до 612 млн. руб., зокрема по групі робітників і службовців — до 402,1 млн. руб.⁸⁹ Причому робітникам пропонувалося придбати облігації позики на суму, що набагато перевищувала встановлений норматив, — тритижневий заробіток⁹⁰. Інакше виконати планове завдання, яке передбачало 100% охоплення позику членів профспілок, виявилося неможливим, оскільки навіть у найкращі роки цей показник не перевищував 95%.

Для низькооплачуваних робітників рекомендований розмір передплати позики виявився не підйомним. Тому Наркомфін УСРР попросив союзний наркомат знизити його для них до двотижневого заробітку, а загальну суму передплати для міських членів профспілок — до 410 млн. руб. Обсяг завдання по всіх групах населення рекомендувалося скоротити до 562 млн. руб.⁹¹ Однак союзний наркомат визнав клопотання недостатньо обґрунтованим.

За повідомленням газети «Правда» від 22 травня 1935 р. позика «Другої п'ятирічки» (випуск другого року), була реалізована повністю, а в Україні навіть перевиконана: 50 млн. передплатників СРСР позичили державі 3,5 млрд. руб., зокрема передплатники УСРР — 602,4 млн. руб.⁹²

Збільшуючи розміри позик, влада зменшувала виплату відсотків по них. За даними наркомфіну УСРР, у 1935 р. сума позики, що становила 620 млн. руб., у порівнянні з попереднім роком було збільшено на 18 млн. руб., а відсоток, який належало сплатити власникам облігацій, знижено з 10% до 8%⁹³. Проте у цілому по СРСР, як повідомлялося у «Правді», розмір «Позики другої п'ятирічки» (випуск третього року) залишився незмінним (3,5 млрд. руб.).

У 1936 р. було здійснено чергове пограбування населення: одночасно з розміщенням нової позики «Другої п'ятирічки випуск четвертого року» провели нову конверсію раніше випущених, причому умови позик змінили не на користь власників облігацій: при обміні старих облігацій на нові відсоток коштів, що виплачувалися, зменшили з 8% до 4%, а термін виплат коштів подовжили до 20 років⁹⁴.

Вилучення коштів населення на невизначений термін викликало масове невдоволення робітників, які розцінили конверсію як «одурманювання робітничого класу». Конверсія проходила з великою напругою. Однак спроби робітників збути облігації напередодні позики, щоб 20 років не чекати повернення власних грошей, були вчасно попереджені. Розцінюючи їх як «намір залізти до кишені держави», влада заборонила продаж та закладання облігацій⁹⁵.

Конверсія дозволила зекономити державі значну суму, оскільки на руках у 50 млн. передплатників позики знаходилося близько 760 млн. облігацій⁹⁶.

Щоб нейтралізувати незадоволення робітників кредитною політикою, Наркомфін зменшив для них обсяг передплати на нову позику індустріалізації

(«Другої п'ятирічки випуск четвертого року»), первісно рекомендований в обсязі трьохтижневого заробітку, до двох-тритижневого. Полегшення фінансових зобов'язань по позиці для членів профспілок мало перекрити підвищення завдань для колгоспників і селян одноосібників⁹⁷.

На 10 липня 1936 р., план реалізації позики у містах УСРР був перевиконаний на 0,8%, тоді як у сільській місцевості недовиконаний на 20%. Загальний план розміщення позики, визначений для республіки у сумі 813 млн. руб., був виконаний на 97,7% (зібрано 794 млн. 108 тис. руб.)⁹⁸. На кінець позичкової кампанії, за даними І. Штукіна, Д. Ентеліса та І. Фаворського, сума розміщення позики серед населення зросла до 828,5 млн. руб.⁹⁹ Повільніше відбувалась кампанія обміну старих облігацій на нові. На цей час до ошадкас надійшла лише чверть облігацій попередніх позик¹⁰⁰.

У березні 1937 р. держава здійснила лихварську операцію з видачі кредитів під заставу облігацій: останні приймалися ошадкасами за ціною на чверть меншою від дійсної вартості¹⁰¹. Однак навіть такі умови здавались громадянам привабливими, адже вони боялися, що вже ніколи не повернуть грошей, вкладених в облігації, та будь-що намагалися позбутися їх.

Навколо цієї операції склався ажіотаж. У містах біля ошадних кас стояли тисячні черги робітників і службовців, хатніх господарок, які бажали закласти облігації. Наприклад, у Полтаві за кілька днів населення здало до банківських установ облігації на загальну суму в 1 млн. 100 тис. руб. Панікою скористалися підприємливі особи, які за безцінь їх скуповували, особливо у сільських мешканців, котрі не мали змоги затримуватися у містах. Траплялося, продавали облігації на суму 1200 руб. за 37 руб.¹⁰²

З ускладненнями реалізовувалася позика 1937 р. «На зміцнення обороноздатності країни». За даними Наркомфіну УСРР, «більшість областей, за виключенням Дніпропетровської і Київської, опинилась у ганебному стані»¹⁰³. На квітневому пленумі ЦК КП(б)У М. Хрущов запропонував не соромитися «натиснути на цю справу»¹⁰⁴. Всупереч тривожним звіткам з місць про труднощі з реалізацією позики радянська преса повідомляла про її успішне розміщення серед населення. Так, нарком фінансів СРСР Г. Гринько у статті «Позика зміцнення оборони СРСР», яка була надрукована у газеті «Правда» 2 липня 1937 р., писав: «Наші позики завжди розміщуються з великим успіхом і не раз вони випускалися на безпосередню вимогу трудящих. Але ніколи ще вимоги народних мас не були такими численними, не відбувалися з таким політичним піднесенням».

В останні місяці кампанії відбувся довгоочікуваний перелом на краще. За даними С. Пінаєва, ця позика, як і два випуски наступної позики «Третьої п'ятирічки», були цілком реалізовані серед населення СРСР¹⁰⁵.

Адміністративний тиск, що посилювався з року в рік, забезпечив вилучення у населення великої суми грошей. Якщо у 1932 р. розмір надходжень до державного бюджету по позиках становив 1 млрд. 259 млн. руб., то у 1935–36 рр. він збільшився до 6 млрд. 910 млн. руб., при цьому вкладникам виплатили по відсотках з позик й викуплених облігацій лише 1 млрд. 395,4 млн. руб.¹⁰⁶

Середній розмір внесків по ощадкасах з 1 січня 1933 р. до 1 січня 1938 р. підвищився в СРСР у всіх разів¹⁰⁷.

За підрахунками С. Кульчицького, більше половини всіх добровільних платежів населення (акції Трактороцентру, зобов'язання по сільськогосподарському постачанню, самооподаткування сільського населення, внески до кооперації, приріст внесків до ощадкас, добровільні форми страхування, державні позики) до фонду індустріалізації давали іменно позики, зокрема у 1931 р. — 365,2 млн. з 725,2 млн. руб. У містах, населення яких не придбало акції Трактороцентру, не сплачувало за сільгоспостачання та не вносило платежів по самооподаткуванню, їх частка становила більше двох третин сумарних надходжень до бюджету з добровільних платежів: 245,1 млн. з 357,6 млн. руб.¹⁰⁸

Держава поступово збільшувала обсяг коштів, що вилучалися у робітників, не тільки через позики й депозитні внески, а й шляхом вирахування з їх заробітної плати, згідно з колективними угодами, податків, членських, пайових та «благодійних» внесків, оплати за страхування майна та за придбання лотерейних білетів. Через дефіцитність фонду оплати праці ці вирахування іноді затримувалися, але заборгованість по платежах, що йшли на державні потреби, погашалася першочергово¹⁰⁹.

У 1933 р. так звані «громадські відрахування» досягали 17% заробітку робітників. Найбільша частка — 10% заробітної плати — йшла до фонду індустріалізації, 3% — витрачалися на сплату внесків до профспілок та інших громадських організацій, стільки ж — на кооперативні внески та ще 1% — на разові пожертви (на «День індустріалізації», на Далекосхідну армію й т. ін.)¹¹⁰.

У зв'язку із запровадженням у 1930 р. диференційованого річного кооперативного паю у розмірі місячного окладу сума щомісячних «громадських відрахувань» для пересічних робітників сягнула 20% заробітної плати, а для партійців — 22–23%. У 1929/30 р. «громадські внески» становили не більше 13% заробітку¹¹¹.

Підвищення цього внеску, за оцінкою ДПУ, «викликало різко негативні настрої серед робітників», причому «незадоволення [з цього приводу] переростало у бродіння і набувало масового характеру». Так, на чверті промислових підприємств Одеси робітники зірвали обговорення питання про новий пай на загальних зборах¹¹². Там, де збори відбувались, після їх закінчення члени профспілок групами підходили до завкому і запитували: «Чи віддадуть паї, якщо вийти з ЦРК (Центрального робітничого кооперативу)?» (Джутова фабрика) або «Хто постановив, щоб робітники платили до ЦРК паї у розмірі місячного заробітку?» (Корковий завод, завод ім. Жовтневої революції). Робітників обурювала не тільки захмарна сума внесків, а й те, що їх збільшення не гарантувало покращення постачання робітників (робітники Одеського будівельного тресту, заводу «Рудометалторгу»). Тому вони закликали «припинити цей безлад» (завод ім. Жовтневої революції)¹¹³.

Оцінюючи настрої робітників, ДПУ вважало, що і на підприємствах, де невдоволення не виходило за межі приватних розмов, його «навіть чи можна вважати більш задовільним», бо «ці розмови відбивають думку більшості»¹¹⁴.

Незадоволення робітників не було безпідставним. Іноді у день зарплати після здійснення різноманітних платежів — податків (на прибуток та культподатку), комірною, за харчування на виробництві, по кредиту, а також численних громадських внесків — вони не отримували грошей, або ставали боржниками підприємств¹¹⁵.

Робітники постійно скаржилися на фінансове свавілля профкомів до вищих профспілкових органів. Останні, реагуючи на «сигнали» знизу, самостійно розв'язували питання, наболілі для робітників, або порушували їх перед компартійно-радянськими органами. Так, президія одеської облпрофради у квітні 1930 р. ухвалила рішення скасувала внески членів профспілок до фонду боротьби з безробіттям, зважаючи на його зменшення у губернії, а оргвідділ ВУРПС у цьому ж році підтримав клопотання завкому Слов'янського керамічного заводу про припинення стягнень до фонду зміцнення радянського апарату, порушивши це питання перед ВУЦВК¹¹⁶.

Намагаючись розрядити конфліктну ситуацію між робітниками, з одного боку, та профспілковими органами і заводоуправліннями, з іншого, з приводу надмірних вирахувань на громадські і державні потреби із заробітків робітників, президія ВЦРПС 18 березня 1930 р. ухвалила постанову, а 22 вересня того ж року видала циркуляр про неприпустимість «будь-яких вирахувань із заробітку робітників через контору, за винятком тих, що передбачалися правилами внутрішнього розпорядку», а також про заборону їх здійснення «шляхом відробітку вихідних днів та позаурочних годин»¹¹⁷. Позаурочні роботи дозволялося «проводити тільки з дозволу ВЦРПС у кожному окремому випадку». Крім того, знижувався розмір рекомендованих вирахувань із заробітної плати робітників — по сплаті членських внесків до профспілок з 2% до 1,5% щомісячного заробітку, а внесків до каси взаємодопомоги відповідно з 1% до 0,5%. Сума вирахувань на придбання облігацій позик не мала перевищувати півмісячного заробітку на рік¹¹⁸.

Більшість робітників, за оцінкою ДПУ УСРР, зустріла постанову ВЦРПС «з великим схваленням», «висловлюючи упевненість, що з її реалізацією припиниться вакханалія з боку місцевих профпрацівників щодо безперервних вирахувань», що постанова є «кроком до підняття загального матеріального добробуту і фактичного збільшення бюджету робітників». Наприклад, токарь Сергєєв з заводу № 29 Запорізької округи казав: «Мабуть, ВЦРПС насправді вирішила повернутися обличчям до виробництва і до членів спілок». Аналогічні думки висловлювали гірники з шахти «Лутугіне» колишнього Чистяківського рудоуправління Сталінської округи, металурги з Дніпропетровського заводу ім. Петровського, ткалі з панчішної фабрики «Текстильпрому» Полтавської округи, робітники фабрики ім. Мельникова Харківської округи та багатьох інших підприємств.

Поряд з цим, як зауважувало ДПУ, серед робітників помічалися прояви «недовіри щодо проведення постанови у життя, розмови про те, що вона залишиться лише клаптиком паперу, побоювання за перекручення постанови на

місцях й т. ін.» Робітники казали, що вони повірять намірам ВЦРПС лише після того, «як все побачать у дії, а не на папері» (Київська взуттєва фабрика).

Деякі робітники звинувачували у надвисоких вирахуваннях місцевих керівників. Вони вважали, що «центр ухвалює одне, а низові осередки перекручують ці постанови, ніби перед кимось вслуговуються», що «місцеві проф- і парт-працівники [все одно] знайдуть будь-яку лазівку, щоб побільше відрахувати з робітника». Інші сумнівалися у щирості заяв щодо зменшення грошових стягнень з робітників. Вони були впевнені, що їм не полегшає, оскільки нагорі «кажуть одне, а роблять зовсім інше», (Полтавський м'ясокомбінат), а крім того, «неодноразово змінюють свої рішення» (ковальський цех Харківського лекально-інструментального заводу) або «одні внески зменшать, а інші — збільшать» (заводу № 29 Запорізької округи). Були й такі, які не довіряли ані місцевим, ані вищим органам. Вони розуміли, що постанова ВЦРПС — «лише маневр, [хитрощі] не тільки ВЦРПС, а й партії, [які розуміють], що зараз у робітників поганий настрій у зв'язку з невдалою колективізацією села, й тому намагаються зміцнити свої позиції у робітників» (будівельний цех Харківського паровозобудівного заводу)¹¹⁹.

Робітники мали рацію. 5 листопада постанову ВЦРПС порушив голова українського уряду, який наказав Наркомфіну республіки до кінця року вирахувати із заробітків робітників заборгованість по усіх платежах, які вони мали сплачувати до державної скарбниці та громадських фондів¹²⁰. Надалі всупереч власній постанові діяв сам ВЦРПС, який неодноразово підвищував рекомендований розмір внесків по передплаті позики. За даними С. Кульчицького, у 1931 р. у робітників по позиці «Третього вирішального року» пересічно вилучили 61% середньомісячного заробітку, а у 1934 р. — 74%¹²¹.

У другій п'ятирічці частка надходжень по позиках індустріалізації до держскарбниці досягла 75,5% від суми всіх «добровільних внесків» радянських громадян, що становила 23 946 млн. руб., у тому числі по державних позиках — 18 130 млн. руб.¹²²

Заходами фінансових мобілізацій держава вилучала в трудівників велику кількість грошей, необхідних для задоволення насущних потреб, причому розмір вилучень зростав незалежно від рівня добробуту населення, який у роки першої п'ятирічки катастрофічно впав.

Проблема накопичення коштів до фонду індустріалізації розв'язувалася і шляхом зменшення прибутковості цінних державних паперів, розповсюджених серед населення: шляхом рефінансування державного боргу (погашення основної заборгованості по раніше випущених позиках та процентів по них за рахунок коштів, отриманих від розміщення нових позик), конверсії (зменшення розмірів відсотків, що мають сплачуватися по цих позиках), консолідації (збільшення строку дії) та уніфікації позик (об'єднання кількох позик в одну, коли облігації раніше випущені позик обмінювалися на облігації нової).

Спроби влади розв'язувати проблеми фінансування індустріалізації за рахунок коштів громадян мали негативний суспільний резонанс, особливо у роки першої п'ятирічки, коли життєвий рівень в країні катастрофічно впав.

Найактивніше опиралися мобілізації коштів населення до фонду індустріалізації вихідці з села, а також низькооплачувані та багатодітні робітники, які виступали на профспілкових зборах проти передплати на позики та передання придбаних облігації на зберігання до державних кредитних установ. Решта робітників здійснювала прихований опір, навмисно не відвідуючи профспілкові збори, на яких обговорювалися питання про позики, або намагалися позбутися нав'язаних їм облігацій відразу ж, як закінчувалися кампанії з розповсюдження останніх. Після запровадження обов'язкового для членів профспілок зберігання облігацій позик у державних кредитних установах та заборони їх продажу чи закладання, робітники, задля того, щоб повернути облігації з банківських установ, звільнялися та переходили на інші підприємства. Проте більшість робітників, побоюючись репресій проти «летунів» та саботажників позик, погоджувалася їх придбати та здавати на зберігання до ощадних кас.

Активно підтримували позики лише активісти, які намагалися засвідчити лояльність до влади. Власне з них формувалися комісії сприяння ощадній справі та державним позикам, які здійснювали громадський контроль за участю робітників у передплаті позики, переданням ними придбаних облігацій на зберігання до державних банківських установ, а, також, за продажем та закладанням цінних державних паперів.

Спроби саботажу розміщення державних позик потенційними позикодавцями долалися примусовими заходами. Спочатку з боку профспілок, які ухвалювали рішення про колективну, тобто примусову для всіх членів цих організацій, участь у кампаніях з передплати позики, передання придбаних облігацій та грошових заощаджень на зберігання до державних банківських установ. А у випадку ухиляння від участі у цих кампаніях застосовували до них заходи громадського впливу, аж до виключення з членів профспілок, що позбавляло профспілкових пільг. Надалі — з боку заводської адміністрації, яка звільняла «літунів» та саботажників позик. Робітники, які мешкали в сільській місцевості, у випадку участі в актах масового опору, зазнавали економічних репресій, які з червня 1931 р. застосувалися щодо районів, у яких плани реалізації позик виконувалися менше, ніж на 15%.

Непевні спроби профспілок та місцевих фінансових органів захистити інтереси робітників не мали успіху. Коли ВЦРПС ухвалив рішення про зменшення розмірів так званих «громадських вирахувань» із заробітної плати робітників, зокрема по передплаті на позику, щоправда, це рішення було порушено урядом й самою радою професійних спілок.

¹ *Кульчицький С.В.* Участь робітників УСРР у створенні фонду індустріалізації. — К., 1976. — С. 126.

² *Пинаев С.М.* Государственный опыт проведения государственных внутренних займов СССР 1920–1930-е гг. / Автореферат дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. — Отечественная история / Рязанский гос. пед. ун-т им. С.А. Есенина. — Владимир, 2012;

Он же. Займы индустриализации конца 1920-х годов и особенности их реализации / Вестн. Тамбовского ун-та. Сер.: гуманитарные науки. — 2011. — № 8. — С. 290–295; *Он же.* Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов/Материалы международной заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история», 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>; *Феофанов О.Е.* Первые займы индустриализации как источник накопления капитала (по материалам Ярославской области) / Ярославский педагогический вестник. — 2011. — № 8 (апрель–июнь). — С. 248–250.

³ *Козацька Т.* Формування державних повинностей сільського населення Української РСР (1928–1933 рр.) / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — історія України. — Черкаси, 2006; *Николаюк Т.А.* «Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості (1929–1938 рр.)». — Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Історія України. — Острог, 1999; *Трубенюк О.М.* Матеріальне становище та умови праці робітників України) друга половина 1990–1930-х рр. / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Історія України. — К., 2000.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3298. — Арк. 31.

⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3056. — Арк. 52.

⁶ Там само. — Арк. 49–50.

⁷ *Довгопол В.М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926–1929 рр. — Харків, 1971. — С. 10.

⁸ *Довгопол В.М.* Мобілізація заощаджень трудящих — важливий фактор у вирішенні проблеми нагромадження коштів для соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) // Питання історії народів СРСР. — Вип. 8. — Харків, 1969. — С. 167.

⁹ Хрестоматія по отечественной истории (1914–1945 гг.): Учебное пособие для студентов вузов / Под ред. А.Ф. Киселева, Э.М. Шагина. — Москва, 1996.

¹⁰ *Довгопол В.М.* Мобілізація заощаджень трудящих — важливий фактор у вирішенні проблеми нагромадження коштів для соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — С. 167.

¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 3. — 1924–1927. — М., 1979. — С. 366–367.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5463. — Арк. 20, 24.

¹³ Газета по-киевски. — 2009. — 3 марта.

¹⁴ Що таке державні трудові ошадні каси та яку користь вони дають трудящим / *Закаменна О.М.* Що таке витверезувальня. — Харків, 1930. — обкладинка, зворот.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 253. — Арк. 19.

¹⁶ Там само. — Спр. 995. — Арк. 60.

¹⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 189. — Арк. 29.

¹⁸ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 987. — Арк. 417; Сборник законов рабоче-крестьянского правительства СССР. — 1929. — Ст. 297.

¹⁹ Газета по-киевски. — 2009. — 3 марта.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3293. — Арк. 58.

²¹ Там само. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 224.

²² Обушок. — Кадіївка. — 1930. — 30 березня.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 6985. — Арк. 25.

²⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 1651. — Арк. 15, 16.

²⁵ Соціалістична Україна. Стат. зб. — К., 1937. — С. 94.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2513. — Арк. 2.

²⁷ Там само.

- ²⁸ Там само. — Спр. 2979. — Арк. 17.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3298. — Арк. 156.
- ³⁰ Там само. — Спр. 3293. — Арк. 356.
- ³¹ Там само. — Спр. 3298. — Арк. 230.
- ³² Там само. — Спр. 3304. — Арк. 173.
- ³³ Там само. — Спр. 2789. — Арк. 50–51.
- ³⁴ Там само. — Арк. 38.
- ³⁵ Пинаев С.М. Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3293. — Арк. 315.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2789. — Арк. 51.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 995. — Арк. 120.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 3293. — Арк. 315.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2979. — Арк. 2.
- ⁴² Там само. — Арк. 17.
- ⁴³ Штукін І, Ентеліс Д., Фаворський І. Досвід позикової роботи в УСРР. — К., 1940. — С. 5.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3298. — Арк. 230.
- ⁴⁵ Хрестоматія по отечественной истории (1914–1945 гг.): Учебное пособие для студентов.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3293. — Арк. 115.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 58.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 114.
- ⁴⁹ Хрестоматія по отечественной истории (1914–1945 гг.): Учебное пособие для студентов вузов.
- ⁵⁰ Обушок. — Кадіївка. — 1930. — 30 березня; Пинаев С.М. Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁵¹ Кульчицький С.В. Вказ. праця. — С. 132.
- ⁵² Там само. — С. 131.
- ⁵³ Там само. — С. 132.
- ⁵⁴ Там само. — С. 131.
- ⁵⁵ Там само. — С. 131–132.
- ⁵⁶ Пинаев С.М. Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁵⁷ Штукін І, Ентеліс Д., Фаворський І. Вказ праця. — С. 5.
- ⁵⁸ Цит. по: Пинаев С.М. Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 14, 15.
- ⁶⁰ Правдист. — Луганск, 1930. — 26 февраля.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3293. — Арк. 16.
- ⁶³ Там само. — Ф. 2605. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 13.

- ⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 101.
- ⁶⁵ Там само. — Спр. 4227. — Арк. 14.
- ⁶⁶ Що таке державні трудові ошадні каси та яку користь вони дають трудящим? / *Закаменна О.М.* Що таке витверезувальня. — обкладинка, зворот.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5463. — Арк. 24.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 3192. — Арк. 29.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 30.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 33, 35, 39.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 30.
- ⁷² Там само. — Арк. 35, 39, 40.
- ⁷³ *Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Вказ праця. — С. 5.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3163. — Спр. 4303. — Арк. 12.
- ⁷⁵ Там само. — Спр. 4303. — Арк. 12, 27.
- ⁷⁶ *Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Вказ праця. — С. 5.
- ⁷⁷ *Пинаев С.М.* Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5440. — Арк. 9.
- ⁷⁹ *Пинаев С.М.* Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5440. — Арк. 9.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 28.
- ⁸² Там само. — Спр. 6371. — Арк. 110.
- ⁸³ *Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Вказ праця. — С. 5.
- ⁸⁴ Правда. — 1933. — 15 мая.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6371. — Арк. 110–113.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 5451. — Оп. 43. — Д. 30. — Л. 210–211.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 98, 110.
- ⁸⁹ Там само. — Спр. 6563. — Арк. 37–38.
- ⁹⁰ *Николаюк Т.* Вказ праця. — С. 121.
- ⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6761. — Арк. 7.
- ⁹² *Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Вказ праця. — С. 5.
- ⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6761. — Арк. 7; *Николаюк Т.* Вказ праця. — С. 121.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ *Пинаев С.М.* Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6991. — Арк. 6.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 6, 9–11.
- ⁹⁹ *Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Вказ праця. — С. 5.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6991. — Арк. 6, 9–11.
- ¹⁰¹ *Николаюк Т.* Вказ праця. — С. 121.
- ¹⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7161. — Арк. 37.

- ¹⁰³ Там само. — Арк. 3.
- ¹⁰⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 572. — Арк. 177.
- ¹⁰⁵ *Пинаев С.М.* Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ¹⁰⁶ Соціалістична Україна. Стат. зб. — К., 1937. — С. 94.
- ¹⁰⁷ Социалистическое строительство Союза ССР (1933–1938 гг.). Стат. Сб. — С. 112.
- ¹⁰⁸ *Кульчицкий С.В.* Вказ. праця. — С. 128.
- ¹⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 33.
- ¹¹⁰ *Николаюк Т.* Вказ. праця. — С. 270.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3192. — Арк. 56.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 57.
- ¹¹⁴ Там само. — Арк. 39.
- ¹¹⁵ Там само. — Спр. 5439. — Арк. 21
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 7, 11.
- ¹¹⁷ *Казанцев Б.Н.* Материалы государственных партийных и профсоюзных органов о причинах и формах протестных выступлений работников промышленности, строительства и транспорта в 1930–1940-х гг. (по фондам ЦА ФСБ РФ, ГП РФ, РГАСПИ и РГАЭ) / Трудовые конфликты в СССР. 1930–1991. — Москва, 2006. — С. 52.
- ¹¹⁸ Труд. — Москва, 1930. — 6 мая; ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 1.
- ¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3193. — Арк. 88–92.
- ¹²⁰ *Николаюк Т.* Вказ. праця. — С. 270.
- ¹²¹ *Кульчицкий С.В.* Вказ. праця. — С. 129.
- ¹²² Там само. — С. 128.